

УДК 94(477)«1914/1918»-058.232.6

**Сергій Корновенко
Олена Герасименко****Розгортання селянської революції в Російській імперії
за умов Першої світової війни**

У статті на основі широкого кола історичних джерел висвітлено суспільно-політичну активність селянства під час Першої світової війни. Визначено причини та окреслено особливості розгортання селянської революції. Опираючися на значний статистичний матеріал автори вирізняють селянську революцію за умов Першої світової багатовимірним, соціокультурним явищем

Ключові слова: аграрне питання, селянська революція, Перша світова війна, селянські бунти.

Перша в історії людства світова війна стала однією з двох найкривавіших воєн ХХ ст. Цілком слушною є думка О. Сича стосовно того, що війну 1914 – 1918 рр. необхідно розглядати як подію, що належить до явищ цивілізаційного порядку. Вона була феноменом, набагато складнішим і ширшим за своїм історичним змістом, ніж власне війна¹. Нам імпонує позиція Е. Хобсбаума щодо того, що Перша світова війна завершила «довге» ХІХ століття, з неї розпочалося ХХ століття². Грандіозна за розмахом, вона втягнула у свою орбіту 38 країн із 59-ти, що тоді існували, з населенням 1,5 млрд. осіб, або $\frac{3}{4}$ усього людства. Під рушницею опинилось 73 млн. осіб, із яких біля 4 млн. українців³. Наддніпрянська Україна, де наприкінці ХІХ ст. проживало 23,5 млн. українців, дала російській армії 3,5 млн. солдатів, а із Західної України було мобілізовано до австро-угорської армії ще 250 тис.⁴

© Корновенко С., Герасименко О., 2018

Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Герасименко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету.

Зважаючи на вищенаведене, а також, беручи до увагу 100-річницю по завершенню Першої світової війни у 2018 р., **актуальним** для новітньої української історіографії є вивчення як загалом цього явища світової історії, так і окремих його складників.

Сучасна українська та закордонна історична наука нагородила потужний **історико-науковий наратив** із багатьох аспектів історіографічного⁵, соціально-економічного⁶, суспільно-політичного⁷ характеру з історії Першої світової війни. Водночас, зважаючи на феноменальність Першої світової війни, не всі аспекти цього багатогранного явища належним чином висвітлено у працях науковців. Зокрема, перспективним, на нашу думку, є дослідження такого суспільно-політичного феномену з історії Російської імперії періоду Першої світової війни, як Селянська революція, започаткована у 1902 р. селянами Полтавської Харківської губерній, її розгортання за умов Великої війни. Автори статті ставлять за **мету** дослідити розгортання Селянської революції в Російській імперії за умов Першої світової війни.

Становище селянства як Російської імперії загалом, так і України зокрема в роки війни значно погіршилося. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тиллові роботи тощо – все це важким тягарем лягло на його плечі. Залишалося повністю невіршеним аграрне питання. Це дає підстави нам говорити про те, що Перша світова війна стала каталізатором Селянської революції у Російській імперії загалом і в Україні зокрема. Розгортаючись на тлі Селянської революції початку ХХ ст. в Російській імперії, вона її активізувала. Про це переконливо свідчать історичні джерела, в яких відображено чисельність, характер, територію поширення селянських бунтів у країні за умов Першої світової війни.

За підрахунками Ю. Кир'янова, в українських губерніях імперії Романових у серпні 1914 – лютому 1917 рр. сталося 203 селянські бунти, що були масовими. Більшість із них припадає на Правобережжя – 125, на Лівобережжі – 51, на Півдні України – 27⁸. За підрахунками А. Дорохової, в роки Великої війни відбулося 349 селянських бунтів. Вони мали таке регіональне представництво. На Правобережній Україні – 190, на Лівобережжі – 123, на Півдні – 36. Бунти охопили 612 сіл, а участь в них взяли понад 180 тисяч осіб⁹.

На жаль, А. Дорохова не з'ясувала за якою методикою нею велися підрахунки. На це свого часу звертав уже увагу В. Шевченко¹⁰. Він припустив, що А. Дорохова застосовувала методику, схожу до тієї, яку запропонував М. Лещенко. Однак нею не виокремлено із загальної чисельності населення 612 сіл (180 тисяч осіб) тих, хто дійсно брав участь у виступах, як це робив свого часу М. Лещенко. До того ж останній підкреслював, що в одному і тому ж населеному пункті може статися кілька окремих виступів і, навпаки, один виступ охоплював іноді кілька населених пунктів. Зважаючи на це, науково-достовірнішими видаються підрахунки Ю. Кир'янова.

Селянська революція у період Першої світової війни не припинялася. То в одній, то в іншій губерніях спалахувало полум'я селянських бунтів. На початку війни в Україні вони відбулися у зв'язку з мобілізацією запасних. Першість в Російській імперії за кількістю підпалених і розгромлених маєтків належала Київській губернії. Не менш активними були селяни Волинської, Подільської та інших губерній¹¹. За підрахунками О. Кошика, тогочас в Україні селянами було спалено або розгромлено 57 поміщицьких маєтків і 51 заможне господарство¹².

У липні 1914 р. Правобережжям прокотилася могутня хвиля розгромів поміщицьких економій. У них брали участь місцеві селяни і запасні, а інколи навіть солдати розквартиртованих поблизу військових частин. Із м. Овруча Волинської губернії місцева влада телеграфувала: «Запасні громлять поміщицькі економії, сім тисяч запасних бунтують»¹³.

У м. Холми Сосницького повіту Чернігівської губернії в липні 1914 р. з початком мобілізації мав місце випадок вторгнення запасних у казенну винну лавку, де вони все розгромили і потрощили¹⁴. Розгроми магазинів, буфетів п'яними мобілізованими селянами відбувалися протягом всього періоду війни. В м. Лебедині Харківської губернії в травні 1916 р. 400 новобранців розгромили булочну і ряд дрібних крамниць. Заворушення новобранців відбулися також у с. Степанівка Харківської губернії (28 січня 1915 р.)¹⁵, у с. Драбове Золотоніського повіту (17 травня 1916 р.), у Прилуках (19 травня 1916 р.), у Кобеляках (9 лютого 1917 р.) Полтавської губернії¹⁶. В офіційній інформації губернаторів про при-

чини селянських бунтів у 1914 р. передусім йшлося про те, що всі вони були проявами хуліганства, безпорядків п'яних мобілізованих селян тощо. Таку поведінку мобілізованих, на нашу думку, можна пояснити не лише їхнім бажанням зняти стрес, нейтралізувати психологічну реакцію страху, відчаю тощо. У такий спосіб селяни бунтували проти соціальної несправедливості щодо них, якої вони зазнавали від властей, поміщиків тощо. Це була відмова від однієї частини буття в ім'я іншої. Іншими словами, під повідомленнями губернаторів про «п'яні й грабіжницькі дії мобілізованих селян» варто розуміти селянський бунт як вияв масового невдоволення селянства тогочасним станом речей. Підтвердженням таких наших думок є ті ж повідомлення губернаторів. У них починаючи з 1915 р., дедалі частіше йдеться про антивоєнні та антимонархічні настрої селян, що формувалися передусім під впливом листів, що надходили з фронту.

Зростанню антивоєнних настроїв серед селянства великою мірою сприяло перебування найбільш активної його частини на війні. У своїх листах селяни писали, що війна їм набридла, вони бажать якнайшвидшого її закінчення і повернення додому, засуджували систему постачання продовольства, амуніції, озброєння, про небажання йти в наступ. Так, солдат 69-ї артилерійської бригади В. Платников у листі до свого родича, який мешкав у слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії повідомляв, що війська, «які діють проти ворога в Карпатах, відмовляються коритися наказам начальства і не хочуть виконувати їхні вимоги»¹⁷. У листах йшлося і про те, що коли війна закінчиться і вони повернуться додому, то перше, що зроблять – це відберуть у панів землю. В листах, які надходили з фронту, часто зустрічалися заклики не коритися місцевій владі, а вимагати від неї землі для пасовищ. «Не бійтеся ні справника, ні станового пристава, – говорилося в одному із них, – вимагайте для себе землі під пасовища худоби та під посіви хлібу»¹⁸.

Антивоєнному настрою селян сприяли також приїзди з фронту солдатів. Розповіді останніх про їхнє життя в армії справляли на селян велике враження. Це змушені були визнати й самі жандарми. Начальник Харківського головного жандармського управління доповідав у Департамент поліції 9 лю-

того 1916 р., що нижні чини, які «прибувають з театру війни у відпустку, розпускають серед своїх односельчан невігідні чутки про командний офіцерський склад, що не може не діяти на населення гнітюче. Вказані розмови відпускних чинів заподіюють справі війни значну шкоду, незрівнянно більшу, ніж діяльність місцевих революційних організацій»¹⁹. З-поміж солдатів було немало таких, які агітували селян не сплачувати казенні й земські податки. Зокрема, за це виступали унтер-офіцери 28-го піхотного запасного батальйону (розташованого у Харкові) Н. Холостий і В. Лактіонов у с. Верхня Вишкіна Зміївського повіту на Харківщині²⁰ та інші фронтовики.

Антивоєнні та антимонархічні настрої селянства проявлялися у різноманітних формах: висловлюваннях проти війни та царя, закликах не йти на війну, у відмові давати підводи для доставки запасних на залізничні станції тощо. Так, у перші дні мобілізації, 19 липня, селянин слободи Юрченкової Ново-Бурлуцької волості Харківської губернії Д. Білоконь говорив мобілізованим: «Дурні солдати, що йдуть на війну, для чого проливати кров? Нам потрібна земля, а не воювати»²¹. 20 липня 1914 р. в Чернігові селянин с. Яновки К. Гурій, зібравши біля себе на базарній площі селян, закликав їх не коритися царському маніфесту про мобілізацію. Він розповідав селянам, що на війну забирають не багатих, а тільки бідних. «Навіщо йдете на війну? – говорив селянський агітатор, – хіба не бачите, що вас відправляють вбивати друга»²².

Під час війни селяни продовжували широко вдаватися до самовільних випасів худоби на поміщицьких луках і пасовиськах, силою обстоюючи своє право на це. Як і раніше, це була одна з найпоширеніших форм боротьби селян за землю. Майже завжди вони набували масового характеру, оскільки захищати худобу, не дати можливості охороні економії захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті часто виникали й збройні сутички. Так, 7 липня 1915 р. поліцейський караульний П. Обовин і об'їждчик М. Ницький Софіївської економії дворянина В. Кочубея, що на кордоні Козелецького повіту Чернігівської губернії і Переяславського повіту Полтавської губернії, застали на землях економії в дачах с. Нової Басані селянську худобу. Розігнавши хлопчиків-пастухів, М. Ницький почав заганяти

худобу в двір економії. А тим часом попереджені пастушками господарі худоби вже бігли визволяти її. Побачивши гурт селян, М. Ницький втік, а поліцейський караульний змушений був застосувати зброю, смертельно поранивши селянина А. Бородавку²³. Подібні випадки траплялися по всіх губерніях України і, як правило, закінчувалися вбивством або каліцтвом селян. Однак це не зупиняло останніх, адже худобу треба було чимось годувати, а власних випасів у селян майже не було.

У ніч з 14 на 15 липня 1915 р. адміністрацією економії «Успенки» нащадків поміщика Вейссе були відряджені для об'їзду луків робітники економії, об'їждчики В. Савченко, О. Голець, конюхи А. Придатко, С. Диченко, табельник Г. Пруський і стражник М. Пономаренко. Коли вони прибули на випас в урочищі Корчаківка Краснопільської волості Охтирського повіту Харківської губернії, то застали там значну кількість селянських коней. Прийняли рішення відігнати останніх в економію для з'ясування їхніх власників. Саме тоді нагодилися озброєні кілками селяни. Всім робітникам за винятком об'їждчика В. Савченка вдалося вирватися з їхнього оточення. Останнього ж вдарили колом, на якому був крюк, який зачепився за полу піджака і стягнув його з коня. Перелякавшись, В. Савченко встиг зробити постріл з рушниці, який наповал вбив селянина с. Самоївки Р. Лисенка. Інші селяни, злякавшись, розбіглися²⁴. Були випадки, коли селяни випасали худобу і на банківських землях. Приклад, наведений нижче, має свою передісторію.

На початку 90-х рр. XIX ст. миром селян с. Орликівки Чернігівської губ. за велику суму (більше 400 тис. крб.) через Селянський банк було придбано приватний маєток, який межував із землею громади. До 1905 р. селяни регулярно в зазначені строки сплачували банку кредитні виплати. Однак під час селянської революції у 1905 – 1907 рр. припинили сплачувати всі необхідні платежі, мотивуючи це тим, що скоро земля й так буде їхньою. Внаслідок цього маєток перейшов у власність банку. Селяни, які сплатили вже понад 30 тис. крб., почали заперечувати право банку на маєток. З цією заявою їхні депутати неодноразово були в Чернігові і навіть у Петербурзі²⁵, однак безуспішно. Ситуація дедалі загострювалася. Орієнтовно, починаючи з 1908 р., селяни ста-

ли постійно випасати свою худобу на банківських землях. Спочатку його адміністрація дивилась на це з розумінням, іноді звертаючись за допомогою до поліції. Проте з початком війни солдатки стали систематично і масово випасати худобу на спірних землях. Своє рішення вони мотивували тим, що їхні чоловіки захищають Батьківщину і за це вони мають повне право користуватися цією землею. Зрештою, в 1915 р. адміністрація банку вирішила припинити такі випаси і огородила землі саджанцями молодих хвойних дерев. Після цього випас худоби значно скоротився, але навесні 1916 р. систематичні потрави поновилися. Солдаток на подібні дії підбили їхні чоловіки, а також знайомі, друзі, які писали їм з фронту²⁶. У відповідь банк пішов на поступки і вирішив надати селянам землю, щоб компенсувати ті виплати, які вони зробили до 1905 р. Земля, яку виділив банк, виявилася болотистою і майже не придатною для випасу. Селяни розцінили дії банку як обов'язкові. Вони стали вимагати для себе родючої землі, погоджуючись навіть на її оренду. В травні 1916 р. банк виділив селянам вигін площею 210 дес. по 2 крб. орендної плати за десятину в рік. Цього разу селян не задовольнила ціна. Вони почали вимагати зниження її до 1 крб. Банк погодився і на це²⁷. Однак з 20 червня самовільні випаси худоби на банківських землях знову поновилися. Наступного дня до Орликівки прибув повітовий справник, щоб провести дізнання, з яких причин солдатки знову випасають худобу на землях, що належать банку. З'ясувалося, що управляючий маєтком Дубинський, матеріально зацікавлений в отриманні своєї долі від виплат за оренду землі, не попереджаючи адміністрацію банку, пред'явив селянам для підпису банківські умови за оренду, в яких був пункт про застава в декілька десятків крб. на випадок відшкодування збитків за зламані дерева. Цей пункт, невідомий до того селянам, викликав їхнє обурення. Він став причиною того, чому орликівці почали випас своєї худоби по всьому банківському лісу²⁸. На їх протиправні дії зреагували чини поліції. Тоді солдатки вирішили їм помститися. 21 червня 1916 р. двадцять жінок, озброївшись палицями, увірвалися до приміщення, де перебували пристав

Ілляшевич з трьома урядниками. У результаті зіткнення від удару по голові постраждав один урядник. Ще два стражника зазнали синців на пальцях рук, а одну солдатку було поранено шашкою в плече. Інцидент було вичерпано тільки після арешту 5-ти жінок. Справник зібрав сход, на якому зачитав умови оренди, з якими погодились обидві сторони²⁹. У такий спосіб конфлікт було вичерпано.

Наполегливу боротьбу за випаси вели також мешканці сіл Білки і Тростянець Охтирського повіту, Білопілля і Тополі Сумського повіту, Азак Лебединського повіту, Софіївки Старобільського повіту Харківської губернії, Миколаївки і Стрельники Борзнянського повіту Чернігівської губернії тощо³⁰.

Скрутне соціально-економічне становище селян визнали навіть царські чиновники. У серпні 1915 р. начальник Харківського губернського жандармського управління доповідав губернаторові: «Більшість селян, які живуть поблизу Кленовської економії, малоземельні й залежать від економії, з ними поводяться надто грубо, з презирством і всілякими засобами намагаються їх утискувати»³¹.

Дефіцит випасів, кормів для худоби, палива породжували такі форми селянського бунту, як масове забирання сіна, соломи, дров із поміщицьких економії, порубка лісу тощо. Так, мешканці с. Печище Лебединського повіту Харківської губернії в травні 1915 р. самовільно викосили траву на землях місцевої економії. Поліція, заарештувала 9 осіб³². 22 лютого 1915 р. в с. Ульянівка Сумського повіту Харківської губернії під час розподілу пожертвувань сім'ям нижчих чинів Степанівською економією було виділено 30 возів соломи. Однак місцевий селянин С. Почупайло вирішив, що цього буде недостатньо для використання її в господарствах, і переконав дружин солдатів йти до економії й брати соломи стільки, скільки їм потрібно³³. 28 лютого 1915 р. до економії за соломою прибули 30 жінок. Коли охорона не допустила їх до неї, туди підспіли інші селяни, які побили сторожа і кожний набрав соломи стільки, скільки міг³⁴. Масові порубки поміщицького лісу мали місце, зокрема в сс. Парфенівка і Луговики Мглинського повіту, Козилівка Новгород-Сіверського повіту³⁵ та інших в Чернігівській губернії.

Непоодинокими були випадки непокори селян духовенству, особливо коли йшлося про землю. Хоча релігійність завжди була органічно притаманна українському селянству, воно з недовірою ставилося до служителів церкви. Під час Селянської революції 1905 – 1907 рр. у Російській імперії сталося не менше 500 виступів селян проти духовенства³⁶. З часом у селян змінювалося ставлення до духовенства й до церкви зокрема. Селяни хотіли «дешевої церкви», тобто зменшення затрат на її утримання, скасування церковних податків, наполягали на виборності священиків і своєму праві заміни їх в разі необхідності. Причиною такого ставлення до священиків було й те, що духовенство часто виступало у ролі адміністратора, ніж пастора, завдаючи шкоди селянам. Про це переконливо говорилося у скарзі селянки с. Федотовки Харківського повіту Калашникової, надісланій в грудні 1916 р. харківському архієпископу. В ній наводилися факти свавілля і брутального ставлення місцевого отця Антонія до бідних селян. Скаржниця писала, що він поводився з останніми «як адміністратор світської влади»³⁷. Селянка прохала «вжити заходів, щоб не повторювалось у майбутньому подібне ставлення отця Антонія до своєї пастви». Під час перевірки всі факти підтвердилися. Однак архієпископ виніс інше рішення: «Священик поводився правильно, скаргу залишити без задоволення»³⁸.

У село проникали чутки й про антирелігійні настрої солдатів. Сестра милосердя С. Федорченко під час Першої світової війни записала багато антирелігійних розмов, які вели між собою селяни в шинелях. Ось деякі з них. «Які тоді заповіді на війні? Затріщав літак – слова євангельські, загриміли гармати – труби архангельські ... Заново перенавчаємось. Сказав Господь: «Не убий», значить бий, не шкодуй. Люби ближнього як самого себе, значить тягни у нього кірку останню. А не дасть добром, рубай сокирою ... Ех, життя духовне, потіха людська, не інакше. Я такий дурний був, що спати лягав, а руки на грудях хрестом складав ... на випадок, що уві сні помру ... А тепер ні бога, ні чорта не боюсь»³⁹.

Селянин-солдат писав у своєму листі додому: «У 1915 році на фронті я остаточно розірвав зв'язок із Богом. Який може бути Бог, коли люди вбивають тут один одного не знаючи навіть за що»⁴⁰. Крім цього, зневіру селян у церкві духовенство пов'язувало з впливом на них з боку таких, які

встигли в роки війни побувати в містах на заводах і фабриках, тісно познайомитися з робітниками, більшість з яких давно втратила довіру до церкви. Принаймні, про це йдеться у звіті Харківської єпархії. «У згасанні релігійного почуття серед селян благочинні звинувачують фабрики, звідки йде вся деморалізація... Більшість молоді, особливо на заводах, вдарилася в індивідуалізм, безвір'я»⁴¹.

Домагаючись казенного жалування для служителів православної церкви, єпископи підкреслювали, що невдоволення селян священниками породжує і побори з населення. Збідніння села внаслідок війни призвело до того, що в 1915 – 1916 рр. дуже гостро постало питання про відмову селян сплачувати ругу (руга – земля, передана громадою церкви або духовній особі на її утримання)⁴². У багатьох приходах через це мали місце сутички парафіян зі священниками. Не було жодного єпархіального звіту за 1916 р., в якому б не означувався конфлікт селян із духовенством через такі побори⁴³.

Масовий характер мав виступ селян на Правобережній Україні під час проведення всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. Серед селян поширилися чутки, що після перепису відберуть всю землю і майно, передадуть земству, а для селян запровадять панщину і збільшать податки. У зв'язку з цим селяни чисельними гуртами з'являлись до осіб, які проводили перепис і вимагали повернути їм переписні бланки. Часто це ставало причиною серйозних сутичок. Бунтом було охоплено 25 сіл Балтського повіту, 16 сіл Ушицького повіту, два села Ольгопільського повіту Подільської губернії і два села Уманського повіту Київської губернії. В одному лише Ушицькому повіті було заарештовано 95 учасників⁴⁴.

Невід'ємною складовою селянської революції в роки війни були селянські бунти проти Столипінської аграрної реформи. Характерною їх особливістю було те, що вони мали місце головним чином у 1914 – 1915 рр. Під час війни Головний управляючий землеустроєм та землеробством розіслав декілька циркулярних листів (від 22 серпня і 20 листопада 1914 рр. та від 29 квітня 1915 р.). У них пропонувалося «призупинити ті землевпорядні роботи, за якими не

досягалося мирової угоди сторін»⁴⁵. У циркулярному листі від 29 квітня 1915 р. зазначалося, що це не відмова у справі на землеустрій, а лише відстрочка здійснення цього права. Циркуляри певною мірою виправдали себе.

Під час війни учасниками таких селянських бунтів, як зазначалося вище, здебільшого були жінки мобілізованих запасних. Вони рішуче вимагали припинення землевпорядних робіт до поки не повернуться з війни їхні чоловіки. Так, у хуторі Пашенковому Валківського повіту Харківської губернії 10 вересня 1915 р. до землеміра К. Бочарнікова прийшло декілька десятків жінок. Вони спочатку вмовляли його не проводити землемірних робіт і покинути хутір добровільно. Побачивши, що чоловік не реагує на вмовляння – побили його⁴⁶.

Самовільне захоплення общинниками землі в с. Уди Харківського повіту тієї ж губернії на початку 1915 р. набуло широкого розголосу серед місцевого населення. Ця історія мала своє коріння ще з 1913 р., коли 172 домогосподарі отримали відрубні ділянки. Незабаром уповноважені від селян-общинників Попов і Красиков порушили клопотання щодо припинення набуття чинності постанови Харківської губернської землевпорядної комісії від 16 червня 1913 р. про відрубні ділянки частині селян-общинників. Пояснювали це тим, що до відрубних ділянок було включено кріпацьку землю, викуплену селянами, які залишилися в общині, і яку вони відвели під загальний випас. Селяни були змушені подавати скарги до всіх інстанцій, включаючи Сенат. Практичної користі від цього вони не отримали. Вони домовилися між собою не допускати до «їхньої» землі відрубників. У березні 1915 р. мешканці с. Уд, переважно жінки, вирішили все-таки приступити до користування цими земельними пайками. На місце подій були відряджені досвідчений інспектор сільського господарства, повітовий справник із охороною, земський начальник тощо. По прибутті на місце вони намагалися роз'яснити селянам ситуацію. Однак останні заявили, що їх нічого не цікавить, бо вони вважають цю землю своєю, оскільки сплатили за неї гроші. Вранці 26 березня общинники відправили жінок для засіву. Охорона відрубників не допустила жінок до ділянок і це призвело до збройного

протистояння. При намаганні затримати найбільш активних общинників, натовп чинив опір і звільняв своїх односельців. Так тривало протягом дня⁴⁷. Можливо цього всього б і не сталося, як би судові інстанції, до яких надходили скарги селян, вчасно їх розглянули і винесли відповідну ухвалу. Однак це питання ще довгий час залишалося відкритим. Селяни-общинники вважали ці землі своїми, а селяни-відрубники, згідно з рішенням землевпорядної комісії 1913 р., теж визнавали їх своїми. Кожний в цій ситуації вважав себе правим і ніхто не хотів поступатися. Навесні 1917 р. селяни-общинники знову зруйнували межі. У відповідь удянські селяни-відрубники надіслали телеграму міністру землеробства Тимчасового уряду Шингарьову. Останній відповів, що земельне питання буде вирішуватися Установчими зборами, а до цього потрібно користуватися землею на старих засадах. Селяни-общинники, незважаючи на прохання місцевого громадського комітету, не дали можливості відрубникам зібрати врожай з їхніх же земель і змусили їх перейти до общинного користування⁴⁸.

Яскравим прикладом протистояння відрубників і невідрубників стала ситуація в с. Нижня Сироватка Харківської губернії. Весною 1915 р., коли йшла підготовка для виділення відрубів, селянки зазначеного вище села заявили представникам місцевої влади, що вони не допустять землевпорядкування до повернення їхніх чоловіків із фронту. Незважаючи на це, для проведення землевпорядних робіт 12 квітня 1915 р. до Нижньої Сироватки прибули член губернської землевпорядної комісії, помічник повітового справника і становий пристав із 7 поліцейськими. Довідавшись про їх приїзд, 2 тисячі селян за одними джерелами⁴⁹ і 3 тисячі за іншими⁵⁰, які були озброєні заступами, кілками, сапами, цепами, оточили будинок волосного правління, де зібрались прибулі представники місцевої влади й общинники. Увірвавшись до будинку, селяни роззброїли поліцію, вбили двох селян, яких вважали на селі достатньо заможними, тяжко поранили помічника сумського справника і двох стражників. Бунт припинився з прибуттям поліції, Харківського віце-губернатора Масальського і арештом 70 осіб⁵¹.

Незадоволення землевпорядними роботами було тільки приводом для бунту. Справжня причина крилася у зведенні рахунків із місцевими заможними селянами-відрубниками: братами Кирилом та Іваном Стахно і Єгором Пташником. Останніх не задовольняло те, що землі, які вони мали у своєму розпорядженні (90 дес.), були розкидані невеликими відрізками. Вони бажали об'єднати їх в одному місці. Напередодні заворушення без зайвих зусиль вони придбали 25 наділів землі загальною площею 38 дес.⁵². Селян-общинників дуже розлютив цей факт. Вони вважали, що у зазначених вище селян і так було достатньо землі, тому общинникам було боляче спостерігати, як скуповувалися і продавалися «їхні» землі. Саме цим і пояснюється жорстокість розправи, яка сталася у с. Нижній Сироватці.

У листопаді 1915 р., тобто через півроку після зазначених вище подій, Харківська судова палата розглядала справу про бунт у с. Нижня Сироватка. До суду було віддано 43 селянина, із них 25 засуджено до різних строків ув'язнення: від 2-х місяців до 2 років⁵³. Бунт нижньосироватських селян знайшов відгук у селян Сумського повіту, а також за його межами. У політичному огляді про настрій населення в повіті зазначено, що події в Нижній Сироватці «зміцнили в селянській масовій свідомості справедливість тих вимог, що вони пред'являли, а також необхідність підтримувати ці вимоги силою»⁵⁴. Звістка про селянський бунт у Нижній Сироватці дійшла навіть до фронту, викликавши там демонстративну здачу в полон солдатів-селян нижньосироватської волості⁵⁵. Під впливом нижньосироватського бунту відбулися селянські бунти і в інших селах України.

Тривала і страйкова боротьба сільськогосподарських робітників, які працювали в поміщицьких маєтках. Хоч у період війни було трохи збільшено номінальну заробітну плату, однак реально вона не тільки не зросла, а навіть зменшилася. Страйкарі вимагали підвищити заробітну плату. 15 травня 1916 р. у с. Улянівка Сумського повіту Харківської губернії припинили роботу 300 жінок, які прополювали буряки. Вони вимагали збільшити денну платню з 55 до 70 коп.⁵⁶

Вранці, 17 травня 1916 р. в Юнаківці Сумського повіту на подвір'ї економії зібралось до 300 робітниць – місцевих селянок. Управляючий заявив їм, що він буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп. своє рішення він обґрунтував тим,

що перевірка просапки буряків легша від самої просапки. Незадоволені зменшенням заробітної плати, робітниці, серед яких більшість становили солдатки, відповіли, що на цих умовах вони працювати не будуть. Не домігшись свого, селянки розібрали кілька сажнів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків і рушили додому. Дорогою вони обурювалися зменшенням зарплати і зростанням дорожнечі, лаяли місцевих крамарів, які підвищили ціни на промислові товари. Порівнявшись з крамницями місцевих заможних селян Мироненка та Лазебного, повибивали в них вікна. Наступного дня становий пристав заарештував 7 селянок – організаторів цього бунту. Дізнавшись про це, селяни всім селом зібралися біля волосного правління, вимагаючи негайного звільнення заарештованих. У с. Юнаківку прибув охтирський справник з 17 стражниками, які намагалися розігнати чотирьохтисячний гурт. Однак селяни зустріли їх камінням, примусивши сховатися на подвір'ї волосного правління. Під тиском селян місцеві органи влади змушені були звільнити заарештованих. На цьому бунт у с. Юнаківці не припинився. Селяни вирішили розправитися з крамарями-спекулянтами. Залишивши волосну управу, гурт знову попрямував до лавок Мироненка та Лазебного. Загін стражників намагався затримати селян. Однак вони вдруге змусили його ховатися на подвір'ї волосного правління. Крамниці були повністю розгромлені. Лише отримавши підкріплення, місцеві органи влади придушили виступ. Проте невдоволення серед селян продовжувалось. Тому в повітовий центр прибула рота піхоти і стражники з інших повітів губернії⁵⁷. Цей приклад яскраво демонструє поєднання декількох форм революційної селянської боротьби. Розпочиналося все як сільськогосподарський страйк, а завершувалось як виступ проти дорожнечі та спекуляції.

Селяни зазнавали надмірної експлуатації не тільки в поміщицьких економіях, але і на цукрових та винокурних заводах. Як правило, робочий день тривав 14 – 16 годин, а інколи й більше. Їжа була вкрай непригодною, заробітна плата – низька, виплачувалася вона нерегулярно. Найбільше потерпали жінки. Вони за однакову з чоловіками працю отримували значно менше.

Солдаткам під час війни не залишалось іншого, як самотійно боротися за свої права і свободи. Порушуючи всі санітарні норми, влітку 1915 р. у с. Балаклєї Зміївського повіту Харківської губернії був розгорнутий серед сільських хат барак для хворих на холеру. Гурт жінок чисельністю 50 душ повиносив із бараку, який ще не встигли заселити хворими, всі ліжка, зачинив двері⁵⁸. Своїми діями солдатки продемонстрували, що не згодні жити по сусідству з епідеміологічно небезпечними хворими.

Війна породила й такі нові форми селянського бунту, які були спрямовані проти виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби, теплих речей, проти спекуляцій, дорожнечі товарів. Вони, як правило, супроводжувалися сутичками з місцевою владою і поліцією. Так, у с. Ядлівка Козелецького повіту Чернігівської губернії під час реквізиції коней у вересні 1914 р. стався конфлікт між селянами і поліцією. Він закінчився арештом декількох селян та їхнім ув'язненням⁵⁹. З часом такі бунти ставали дедалі масовішими. Так, у грудні 1916 р. від реквізиції відмовилися всі села 2-ї дільниці Чернігівського повіту, Березинська, Горбовська, Довжицька волості 3-ї дільниці цього ж повіту і Марчихо-Будинська волость Глухівського повіту⁶⁰. Наприклад, селянку Н. Молочкову мешканку с. Осьмаків Блистовецької волості Сосницького повіту Чернігівської губернії у лютому 1916 р. зобов'язали поставити на потреби армії 60 пудів вівса. Попри те, що селянка була не з бідних, поставляти овес вона категорично відмовилася. Свою відмову вона пояснила таким: «На ринку ціни дорожчі, у казну продавати не вигідно, тому овес до казни не повезу»⁶¹. 15 лютого 1917 р. у сс. Опеньки та Годолози Козелецького повіту Чернігівської губернії солдатки не допустили агронома місцевої земської управи реквізувати хліб у зерні, який зберігався у громадській хлібозапасній лавці. Протистояння тривало до прибуття на місце подій приставів разом зі стражниками⁶².

У січні 1917 р. у Чернігівській губернії із 12 повітів від виконання розверстки відмовилися 2. У Катеринославському повіті Катеринославської губернії від розверстки відмовились 12 волостей⁶³. Примусове вилучення запасів хліба викликало впертий опір селян. Він був зумовлений такими причинами. По-перше, низькі заготівельні ціни. По-друге, насильницький характер

реквізицій. По-третє, селяни вважали, що нібито хліб відправлять не на фронт, а робітникам оборонних заводів, які, на їхню думку, ухилялися від мобілізації, а також земському начальнику, який потім перепродасть його скупникам⁶⁴. До кінця 1916 р. урядом планувалося довести розверстку хліба до кожного селянського двору. Однак спроби її запровадження виявилися невдалими. Причини невдачі хлібної розверстки: по-перше, організаційні прорахунки урядових кіл; по-друге, суперництво центральних та місцевих органів влади; по-третє, відсутність еквівалентного обміну між містом і селом; по-четверте, розлад транспортної системи; по-п'яте, недовіра населення владі, породжена чутками про зраду царя й цариці, впливом на них Распутіна тощо.

Напружене становище на селі посилилося ще й у зв'язку з тим, що органи місцевої влади свавільно встановлювали порядок і розміри видачі допомоги сім'ям селян, призваних в армію. Ця допомога була мізерною, не перевищувала 5, а іноді й 3 крб. Гроші видавалися нерегулярно, мали місце зловживання. Це змушені були визнати й жандармські чини. Так, 12 листопада 1915 р. начальник Харківського Головного жандармського управління писав губернатору, що серед селян Шебелинської волості Зміївського повіту виникло невдоволення місцевою владою: волосним старшиною, писарем і земським начальником. Причиною були зловживання з боку старшини і писаря при видачі казенних пайків солдаткам. Земський начальник брав хабарі від них і на жодні скарги не реагував⁶⁵.

Отже, узагальнюючи наведене вище, констатуємо. Селянська революція в Україні в роки Першої світової війни від попередніх періодів різнилася, по-перше, появою нових форм, породжених війною; по-друге, активною участю в ній жінок. Переважно це були дружини мобілізованих на фронт селян, які виступали проти дорожнечі, спекуляції, реквізиції, проведення окопних робіт тощо. Разом із тим, мали місце і антипоміщицькі бунти. Вони найчастіше супроводжувалися такими традиційними формами боротьби, як підпали, потрава поміщицьких луків і сінокосів, вирубка лісу тощо. Характерним для цього періоду було й те, що селяни більше не вдавалися до масових розгромів та пограбувань поміщицьких маєтків. Відбувалися і страйки сільськогосподарських робітників.

Державі не вдалося повною мірою вирішити аграрне питання. Під час Першої світової війни воно залишалося одним із джерел Селянської революції.

Примітки:

1. Сич О. Цивілізаційна спадщина Першої світової війни / О. Сич // Історична панорама : зб. наук. праць ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2014. – Вип. 19. – С. 30 – 42.

2. Там само. – С. 32.

3. Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – С. 234, 236.

4. Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни / Б. Андрусишин // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали Міжнародної наукової конференції. 14 – 15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 18–19.

5. Реєнт О. Перша світова війна в українській історіографії / О. Реєнт // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – С. 17–60.

6. Ковальова Н. Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.) // Український селянин. – 2017. – Вип. 17. – С. 36–41.

7. Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914 – 1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) / укл. О.І. Овчаренко, О.В. Сухушина. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 708 с.

8. Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 537.

9. Дорохова А. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / А. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 122.

10. Шевченко В. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914–лютий 1917) / В. Шевченко // Перша світова війна і слов'янські народи : матер. Міжнар. наук. конфер. 14-15 травня 1998 року. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 1998. – С. 64.

11. Анфимов А. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) / А. Анфимов. – М. : Изд-во соц-экон. лит-ры, 1962. – С. 349.

12. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 119.

13. Дорохова А. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 118.

14. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 123, спр. 108, ч. 85, арк. 7.

15. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5013, арк. 20.

16. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 131.

17. Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – №3 (76). – С. 8.

18. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 125, спр. 85, ч. 1, арк. 3.

19. Сидорчук М. Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 198.

20. ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 4101, арк. 3, 8.

21. ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 4101, арк. 4.

22. Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции / А. Кошик. – К. : Изд-во КГУ, 1965. – С. 70.

23. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, чпр. 85, ч. 1, арк. 1.

24. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 83, ч. 1, арк. 24.

25. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 125, спр. 85, ч. 1, арк. 1.

26. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 125, спр. 85, ч. 1, арк. 3.

27. Там само.

28. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 125, спр. 85, ч. 1, арк. 2.

29. Там само.

30. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1916, оп. 125, спр. 85, ч. 1, арк. 1–3;
Дорохова А. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / А. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 119.

31. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5301, арк. 28.

32. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5246, арк. 1.

33. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5067, арк. 1.

34. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5085, арк. 1.
35. Дорохова А. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 119.
36. Емелях Л. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. Емелях. – Л. : Наука, 1976. – С. 42.
37. Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – № 3 (76). – С. 18.
38. Там само.
39. Федорченко С. Народ на войне. Фронтовые записки / С. Федорченко. – К. : Изд. подотд. Ком. Юго-зап. фронта Всерос. земск. союза, 1917. – С. 25.
40. Емелях Л. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. Емелях. – Л. : Наука, 1976. – С. 55.
41. Там само. – С. 48.
42. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 1088.
43. Емелях Л. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. Емелях. – Л. : Наука, 1976. – С. 50.
44. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 120.
45. Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 540.
46. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 83, ч. 1, арк. 24.
47. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 108, ч. 83, арк. 8–9.
48. Биржевые ведомости. – 1917. – 7 апреля.
49. ДАПО, ф. 319, оп. 1, спр. 9, арк. 7; ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 108, ч. 83, арк. 11–14.
50. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 83, ч. 1, арк. 6.
51. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5038, арк. 7.
52. ЦДІАК України, 336, оп. 2, спр. 141, арк. 41.
53. ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 5106, арк. 202–204.
54. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 121.

55. Волнения в Харьковской губернии в годы империалистической войны // Красный архив. – 1936. – № 3 (76). – С. 17.

56. Дорохова А. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 119.

57. ЦДІАК України, ф. 336, оп. 2, спр. 193, арк. 42.

58. ДАРФ, ф. 102, д. 4. – 1915, оп. 124, спр. 108, ч. 83, арк. 20.

59. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1596, арк. 32.

60. ДАЧО, ф. 147, оп. 1, спр. 2577, арк. 17–19; ДАЧО, ф. 147, оп. 1, спр. 2579, арк. 32–35.

61. ДАЧО, ф. 147, оп. 1, спр. 2579, арк. 144.

62. Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К. : АН УССР, 1962. – С. 541.

63. Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.) / О. Михайлюк. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – С. 119.

64. Поршнева О. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О. Поршнева. – Екатеринбург : УРОРАН, 2000. – С. 138.

65. Сидорчук М. Більшовики України в період першої світової війни і лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М. Сидорчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 204.

Serhii Kornovenko, Olena Gerasymenko

Deployment of the peasant revolution in the Russian Empire under the conditions of the World War I

The beginning of the twentieth century have become one of the turning points in the history of the Ukrainian peasantry. The global economic crisis, wars, etc. negatively affected the socio-economic situation of the peasantry. One of the key socio-economic issues in the Russian Empire during the World War I was the agrarian issue.

The World War I, in its scope and effects, had a phenomenal influence on all spheres of society's life. The socio-economic situation of the peasantry during the World War I has deteriorated significantly. Mobilization of the population, premature call-ups, requisitions of bread, livestock, etc. - the main causes of such deterioration. The activation of peasant riots in these conditions is defined by historians as a continuation of the peasant revolution.

The peasantry has declared itself as a self-sufficient, distinctive, active subject of socio-political and socio-economic life. During the entire period of the World War I, the peasant revolution did not stop. Only forms and methods of peasant revolts were modified. If in 1914 it is possible to speak, albeit a powerful, but a wave of pogroms, then in 1917 peasant riots were characterized by a massive and radical character.

Peasantry has become an active subject of the socio-political life of the state. Despite attempts by the government to stop peasant riots, the peasant revolution did not stop, it became a multidimensional, socio-cultural phenomenon in the conditions of the World War I.

Key words: *agrarian issue, peasant revolution, the First World War, peasant riots.*

Надійшла до редколегії 10.12.2018.